

УДК 347.2

DOI <https://doi.org/10.32782/392248>

Ткачук А. В.,

аспірантка

*Науково-дослідного інституту приватного права та підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національної академії правових наук України***ГРОШОВІ КОШТИ У ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ
ІЗ БЕЗПІДСТАВНОГО ЗБАГАЧЕННЯ****MONETARY MEANS IN UNJUST ENRICHMENT LIABILITIES**

Стаття розглядає такий об'єкт безпідставного збагачення як грошові кошти. Гроші можуть бути як самостійним об'єктом зобов'язань, так і формою компенсації. Так, відповідно ч. 2 ст. 1213 ЦК України у разі неможливості повернути в натурі потерпілому безпідставно набуто майно відшкодовується його вартість, яка визначається на момент розгляду судом справи про повернення майна. Розглядаючи гроші як об'єкт зобов'язань слід звернути увагу, що з розвитком технологій все більше і більше мають попит саме гроші у безготівковій формі. Але звісно готівкова форма також може бути об'єктом зобов'язань з безпідставного збагачення. Стаття розглядає як загальні підходи до визначення грошових коштів як об'єкту безпідставного збагачення так і окремі випадки коли грошові кошти є додатковою виплатою, компенсацією завданої шкоди. Враховуючи недоговірний характер кондиції розглянуто питання щодо визначення розміру даної компенсації за допомогою аналогії із законодавчими актами що застосовуються в банківській сфері (позика, кредитування, іпотека і т.д.).

При розгляді теми даної статті було проаналізовано історичний та порівняльно правовий аспект, що дає можливість виокремити вирішення одних і тих же питань різними правовими системами. Основні ідеї та твердження статті сформовані на основі критичного аналізу наукових статей вчених цивілістів. Приділено увагу питанню щодо розуміння поняття «майно в натурі», виокремлено декілька підходів до його розуміння. Стаття містить напрацювання щодо визначення вартості майна у випадку відсутності можливості повернути потерпілому майно в натурі. Виокремлено історичну ретроспективу нормативного регулювання визначення вартості майна як порівняльний аспект змін законодавчого регулювання сучасних суспільних відносин. Дане питання розглянуто з наукової та законодавчої точки зору, виділено позитивні та негативні аспекти даних підходів в практичному застосуванні, наведено приклади вирішення питання щодо вартості майна в праві інших країн. У висновку статті підсумовуючи викладений матеріал сформовано перелік аспектів, що необхідно враховувати при визначенні вартості майна.

Ключові слова: об'єкт зобов'язання, компенсація, майно в натурі, гроші, визначення вартості майна, індивідуально визначена річ, родове майно.

The article considers such a subject of unjust enrichment as monetary means. Money can be both an independent subject matter of an obligation and a form of amend. Thus, subject to Part 2 of Art. 1213 of the Civil Code of Ukraine in case of impossibility to return in kind to the victim unreasonably acquired property its value which is defined at the moment of consideration by court of case on return of property shall be reimbursed. When considering money as a subject matter of an obligation, it should be noted that with advances in technology, non-cash money is more and more in demand. But of course, cash can also be the subject of unjust enrichment. The article considers both general approaches to the definition of monetary means as a subject of unjust enrichment and individual cases where monetary means is an additional payment, amend. Given the non-contractual nature of the condition, the issue of determining the amount of this amend by analogy with the legislation applicable in the banking sector (loan, credit, mortgage, etc.) has been considered.

When considering the subject of this article, the historical and comparative legal aspect has been analysed, which makes it possible to distinguish the solution of the same issues by different legal systems. The main ideas and statements of the article are formed based on the critical analysis of scientific articles of civilian scientists. Attention has been paid to the issue of understanding the concept of "property in kind", several approaches to its understanding have been identified. The article contains work on determining the value of property in case of inability to return the property in kind to the victim. The historical retrospective of normative regulation of determining the value of property as a comparative aspect of changes in the legislative regulation of modern social relations has been highlighted. The present issue has been considered from the scientific and legislative point of view, the positive and negative aspects of these approaches in practice have been highlighted, examples of solving the issue of property value in the law of other countries have been given. In the conclusion of the article, summarizing the presented material, a list of aspects has been formed that must be taken into account when determining the value of property.

Key words: subject matter of an obligation, amend, property in kind, money, determination of property value, individually determined thing, family property.

Відповідно ч. 2 ст. 1214 ЦК України у разі безпідставного одержання чи збереження грошей нараховуються проценти за користування ними (стаття 536 ЦК України). Отже, гроші також виступають способом оплати за користування ними. Тобто окрім самого об'єкта безпідставного збагачення – грошей, набувач має сплатити проценти, що також мають грошову форму.

Аналізуючи ці положення, Г.В. Пучкова пропонує звернути увагу на такі обставини. «По-перше, якщо боржник зобов'язаний відшкодувати повністю всі доходи, які він одержав або міг одержати від безпідставно набутого майна, то зустрічне відшкодування можливе лише у межах зроблених боржником необхідних витрат на це майно. По-друге, боржник не лише має повернути отримані від безпідставно набутого майна доходи, але й відповідає також за допущене ним погіршення майна. При цьому коментована норма не ставить покладення обов'язку відшкодувати погіршення майна у залежність від провини боржника. Отже, останній несе відповідальність перед потерпілою особою незалежно від наявності або відсутності його вини» [1, с. 131-132].

У ч. 2 ст. 1214 ЦК України закріплено правило, яка передбачає, що у випадку безпідставного одержання чи збереження грошей нараховуються проценти за користування ними. Слід зазначити, що ця стаття розмір процентів не визначає, а відсилає до ст. 536 ЦК України. Однак і ст. 536 ЦК України розміру процентів за користування чужими грошовими коштами не вказує, зазначаючи, що він встановлюється договором законом або іншим актом цивільного законодавства. Оскільки кондиційні зобов'язання за своєю сутністю є недоговірними правовідносинами, то розмір процентів за користування безпідставно придбаними чужими грошовими коштами угодою сторін тут може встановлюватися лише у вигляді винятку. Натомість, у випадку спору він визначається судом з використанням аналогії закону. Зокрема, може бути використана аналогія із законодавчими актами, які регулюють відносини позики, банківського кредитування тощо.

В історичному аспекті в «Договірному праві» Вільяма Ансона виділяються три види позовів про гроші під їх історичними назвами:

- позов про гроші, що були у позивача і були отримані відповідачем («action for money had

and received») – застосовувався для зворотного витребування сплаченого помилково (payment under mistake), під примусом (compulsion), під тиском загрози (duress) або в результаті неправомірного впливу (undue influence), а також для реституції виконаного за недійсним договором;

- позов про гроші, які сплачені позивачем в інтересах відповідача («action for money paid») – пропонувався в цілях компенсації грошових коштів, сплачених в погашення зобов'язання відповідача перед третьою особою в силу юридичного обов'язку (в тому числі при солідарному обов'язку), під впливом правомірного примусу (під загрозою судового позову, арешту майна чи іншого визнаного правом тиску), або на прохання відповідача (прямо виражене або непрямо);

- позов про «справедливу ціну» («quantum valebat») або «справедливу винагороду» («quantum meruit») – подібні вимоги виникають при постачанні товарів чи наданні послуг однією особою іншій в обставинах, що дають першому право на відповідну компенсацію у вигляді сплати відповідно розумної ціни або винагороди [2, с. 409-418].

Окрім історичного аспекту, цікавим також видається порівняльно-правовий. Так, у сучасній шотландській судовій практиці міцно сформувалася теза, що в основі кожного з зазначених позовів лежить загальний принцип неприпустимості безпідставного збагачення. М. Хогт уточнює, що фактором, що зв'язує ці три позови між собою, служить відсутність у позивача наміру «доставити іншій стороні вигоду (repetition i restitution) або, принаймні, залишити їй вигоду без відповідної компенсації (recompense) [3].

Цікаво, що окрім цих, суто «шотландських» термінів в рішеннях судів Шотландії у справах про безпідставне збагачення досить часто застосовується термінологія римського права з його системою кондикцій. Система римських *condictiones sine causa* використовується шотландськими суддями в якості класифікації підстав виникнення зобов'язань по поверненню безпідставного збагачення, опосередкованих позовами *repetition i restitution* (але, як правило, не *recompense*). Показовими в цьому відношенні є слова лорда-президента Роджера, висловлені ним у рішенні у справі *Shilliday v. Smith* в 1998 році. Лорд Роджер зазначив, що в шот-

ландському праві римський термін *condictio causa data causa non secuta* має на увазі певну підставу позову (*ground of action*), характеризуючи собою групу типових ситуацій безпідставного збагачення, а термін *repetition* – позначає конкретний засіб юридичного захисту (*remedy*). Таким чином, в основі позовів *repetition* і *restitution* по шотландському праву можуть лежати помилковий платіж неналежного (*solutio indebiti*), недосягнення результату, в припущення якого позивачем відбувалося майнове надання, аморальний чи незаконний характер надання. Ці позови будуть розглядатися шотландським судом відповідно як *condictio indebiti*, *condictio causa data causa non secuta*, *condictio ob turpem vel iniustam causam* [4, с. 135-136].

На відміну від англо-американського права, в Шотландії не має значення характер помилки, в силу якої було здійснено неналежне виконання. Як правило, позови про повернення майна задовольняються не лише при наявності помилки в фактичних обставин, а й правової помилки (*mistake of law*).

Разом з тим шотландське право розділяє англо-американську концепцію «зміни положення» («*change of position*»). Так, якщо безпідставно придбане майно було спожито (витрачено) добросовісним набувачем, обов'язок щодо повернення збагачення на нього не покладається. Якщо неналежно отримане майно було продано третій особі, добросовісний набувач також не несе обов'язку щодо повернення цього майна або компенсації його вартості, а повинен повернути уповноваженій особі лише вигоду, отриману в результаті продажу.

Отже, шотландське право являє собою дивовижний синтез правових принципів і конструкцій римської юриспруденції, загального права і права сучасних країн континентальної Європи. Стосовно інституту безпідставного збагачення по праву Шотландії цікавим для українського права є те, що він, незважаючи на вплив англійського права, виявився близький до романської моделі регулювання цих відносин, особливо в тому, що стосується загального субсидіарного позову про безпідставне збагачення (в Шотландії – *recompense*). Цікаво і те, що шотландське право в регулюванні цих відносин, в деякому сенсі може навіть більшою мірою, ніж континентальне, звертається до правових конструкцій,

вироблених римськими юристами і закріпленими в кодифікації Юстиніана у вигляді різних кондікцій про повернення безпідставного збагачення.

По праву Франції обсяг того, що підлягає поверненню відповідно до ст. 1378-1380 Французького Цивільного кодексу залежить від того, чи був акціпієнт (за національним правом – набувач) добросовісним або недобросовісним в отриманні неналежного. У разі добросовісності акціпієнта поверненню підлягає лише отримане: відповідна грошова сума; та ж кількість родових речей; індивідуально визначена річ в натурі або її вартість, якщо річ знищена або пошкоджена з вини акціпієнта (ст. 1379). Якщо річ, отримана добросовісним набувачем, продана акціпієнтом, поверненню підлягає лише ціна, за яку річ була продана, але не її реальна вартість (ст. 1380) [5]. Якщо ж є недобросовісність набувача в отриманні неналежного, то він зобов'язаний повернути як отримане, так і відсотки на відповідну грошову суму або плоди (доходи), отримані ним з речі (ст. 1378 ФГК). У разі втрати об'єкта безпідставного збагачення – індивідуально-визначеної речі, недобросовісний акціпієнт зобов'язаний відшкодувати її вартість, навіть якщо вона була втрачена випадково, не з його вини (ст. 1379 ФГК) [6]. Таким чином, за французьким законодавством об'єктами безпідставного збагачення можуть бути гроші та речі (родові та індивідуально-визначені).

Повертаючись до національного законодавства, звернемо увагу на положення ст. 1213 ЦК України. Так, «набувач зобов'язаний повернути потерпілому безпідставно набуте майно в натурі. У разі неможливості повернути в натурі потерпілому безпідставно набуте майно відшкодовується його вартість, яка визначається на момент розгляду судом справи про повернення майна». Отже, за загальним правилом, повернення майна має відбуватися в натурі. Науковці зазначають, що діє презумпція повернення безпідставного збагачення в натурі [7, с. 70].

В юридичній літературі поняття «майно в натурі» розуміється по-різному.

Відповідно до першої точки зору поверненню підлягає саме те майно, яке було отримане як безпідставне збагачення за умови, що воно має матеріальну форму і зберіглось у набувача.

Інші ж вчені вважають, що під майном в натурі розуміється не те, що виступало як безпідставне збагачення, а інше однорідне майно. Прихильники цієї позиції виходять з того, що предметом зобов'язання із безпідставного збагачення можуть бути тільки речі, визначені родовими ознаками, тому повернення того ж самого майна є неможливим.

Виходячи з буквального тлумачення ст. 1213 ЦК України, мова йде про індивідуально визначене майно, оскільки в протилежному випадку – при поверненні родових речей можливість повернення інших рівноцінних однорідних речей виключала би відповідальність набувача, принаймні, за погіршення майна.

Однак, видається, що правила, сформульовані в цій статті, варто тлумачити розширено, оскільки законодавець передбачає застосування інституту зобов'язання із безпідставного збагачення незалежно від того, чи є об'єктом зобов'язання індивідуально визначене чи родове майно. У зв'язку з цим обидва тлумачення майна «в натурі» підлягають застосуванню на практиці. Так, у випадку, коли в якості безпідставного збагачення були отримані речі, визначені родовими ознаками, поверненню підлягає однорідне майно, оскільки повернути те ж саме майно неможливо.

Якщо ж об'єктом зобов'язання стала індивідуально визначена річ, то повинна бути повернута саме вона у випадку, якщо вона зберігалась в натурі. При цьому, якщо відбулось погіршення, псування речі, то підлягає відшкодуванню вартість речі, співмірна її погіршенню. Ступінь погіршення і неможливість використання речі за призначенням повинна детально визначатись судом.

Як вже зазначалося, вартість майна визначається на момент розгляду судом справи про повернення майна у тих випадках, коли неможливо повернути в натурі потерпілому безпідставно набуте майно. Для визначення вказаної вартості слід керуватися цінами, що існують на момент розгляду справи судом. Як відомо, ціна на один і той же товар може кардинально відрізнятися в різні проміжки часу і законодавцем встановлено правило керуватися моментом розгляду справи судом.

В науці щодо вказаного питання було вироблено декілька підходів до його вирішення. Можна виділити три основних точки зору з цього приводу.

Ряд вчених пропонують вважати таким моментом день пред'явлення позову [8, с. 15]. Інші вважають, що визначати вартість необхідно на момент винесення судового рішення у справі [9, с. 543]. Треті висловлювали думку, що момент визначення вартості повинен співпадати із моментом виникнення безпідставного збагачення. Причому подальші зміни вартості майна не повинні зумовлювати зміну вже встановленої вартості [10, с. 98].

Наразі правило щодо визначення моменту має своє однозначне вирішення в законодавстві: вартість майна повинна визначатись на момент розгляду судом справи про повернення майна (ч. 2 ст. 1213 ЦК України).

Для прикладу в Квебеку відповідно до ст. 1495 Цивільного кодексу вартість майна оцінюється на день пред'явлення вимоги про повернення, однак у випадку недобросовісності набувача, розмір збагачення має бути визначений на момент, коли збагачення мало місце [11, с. 409].

Згідно Цивільного кодексу Нідерландів (пар. 2 ст. 6:210) відшкодування вартості у грошовій формі визначається на момент такого збагачення [12, с. 318].

Підходячи критично до законодавчого вирішення даного питання слід враховувати, що на момент розгляду справи судом може пройти тривалий час з моменту безпідставного збагачення, що може погіршити правове становище потерпілого. Так розглядаючи позицію законодавця щодо визначення вартості необхідного відшкодування слід враховувати, що:

- з моменту безпідставного збагачення до моменту розгляду справи судом може пройти тривалий час;
- ціна на один і той же товар в момент його безпідставного набуття може кардинально відрізнятися від ціни в момент розгляду справи. Наприклад, може збільшитися вдвічі, що призведе до втрат з боку набувача; може зменшитися втричі, що призведе до втрат з боку потерпілого;
- досвід зарубіжних країн вказує на визначення вартості на момент безпідставного збагачення, що пов'язує його вартість з реальною вартістю в момент вчинення такого діяння.

В історичному аспекті варто звернути увагу на вирішення цього питання у ст. 469 ЦК УРСР 1963 р., котра передбачала, що вартість безпідставно набутого майна визначається на момент

його придбання [13]. З одного боку, вбачається, що таке вирішення цього питання є більш справедливим, оскільки більш повно захищає інтереси потерпілої особи. Адже в умовах навіть невеликої інфляції зростання проміжку часу, який проходить від порушення права до його захисту, тягне відповідні зниження вартості майна, а відтак – порушення прав потерпілої особи. Але з іншого – визначення вартості на момент розгляду судом справи про повернення надає суду можливість самостійно визначити обставини та врахувати інфляцію, затрати на майно, зношування тощо, що забезпечує захист прав як потерпілого так і набувача.

В радянській юридичній літературі для визначення розміру грошових коштів пропонувалось враховувати два елементи: фізичний – об'єктивна оцінка фізичних, технічних та інших складових і преїскурантний – встановлення пільгової ціни. Очевидно, такий підхід був пов'язаний з особливою господарською системою держави.

Сьогодні на законодавчому рівні отримав закріплення новий спосіб визначення вартості майна, виходячи з ринкової оцінки майна, на підставі загальних правил ЦК України (ч. 4 ст. 632), тобто ціни, яка визначається, виходячи із звичайних цін, що склалися на аналогічні товари, роботи або послуги. Зазначене положення відноситься до договірних правовідносин сторін, але оскільки зобов'язання із безпідставного збагачення є «квазідоговірними», вважається, що застосування цього правила до нього допускається за аналогією закону. Таким чином, ціни на товари, роботи і послуги, встановлені особами, відмінні від ринкових, братися до уваги не повинні.

Для правильного визначення вартості майна слід також звернути увагу на визначення місця (місцевості), за цінами якого підлягає встановленню вартості речі.

Оскільки зобов'язання із безпідставного збагачення є «квазідоговірними» зобов'язаннями,

між сторонами виникають правовідносини, немовби між ними укладений договір про передачу речі.

Згідно із ч. 3 ст. 623 ЦК України «збитки визначаються з урахуванням ринкових цін, що існували на день добровільного задоволення боржником вимоги кредитора у місці, де зобов'язання має бути виконане, а якщо вимога не була задоволена добровільно, – у день пред'явлення позову, якщо інше не встановлено договором або законом. Суд може задовольнити вимогу про відшкодування збитків, беручи до уваги ринкові ціни, що існували на день ухвалення рішення». Тобто слід брати до уваги те місце, де боржник міг отримати річ.

Таким чином, грошові кошти виступають у двох основних категоріях як самостійний об'єкт зобов'язань, і як форма компенсації. При цьому визначення вартості такої компенсації (наприклад ч. 2 ст. 1214 ЦК України) не визначено. Враховуючи недоговірний характер кондиції розмір зазначеної компенсації може бути визначений в судовому порядку. Грошові кошти є об'єктом кондиційних зобов'язань і тоді коли мова йде про неможливість повернути річ в натурі, що передбачає як наслідок повернення вартості такого майна. Підсумовуючи слід зазначити, що для визначення вартості майна слід враховувати:

- момент переходу майна від однієї особи до іншої;
- місцевість, де боржник отримав майно потерпілого;
- стан майна на момент переходу та на момент повернення.

Питання щодо визначення вартості речі в даному випадку є законодавчо визначено, але має свої шляхи для вдосконалення та подальшого розвитку. Зазначеним вдосконаленням може стати досвід зарубіжних країн які виділяють конкретні обставини та порядок дій в питанні грошових коштів набутих безпідставно, визначення вартості майна, поверненню речі в натурі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Пучкова Г.В. Зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного набуття або збереження майна за римським приватним правом, та їх реєпція у цивільному законодавстві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2007. 198 с., С. 131-132.
2. Ансон В. Договорное право / под общ. ред. О.Н. Садикова. Москва: Юридическая литература, 1984, С. 409-418.

3. Hogg M.A. Lowlands to Low Country: Perspectives on the Scottish and Dutch Law of Unjustified Enrichment, vol. 5.1 ELECTRONIC JOURNAL OF COMPARATIVE LAW (March 2001). URL: <http://www.ejcl.org/ejcl/51/ait51-1.html> (дата звернення 10.09.2021).
4. Evans-Jonse R., Kruse K Failure of consideration / Unjustified Enrichment Key Issues in Comparative Perspective / Edited by David Johnston and Reinhard Zimmermann Cambridge University Press, 2002. P. 135-136.
5. Лавров Д.Г. Некоторые вопросы вещного и обязательственного права во Французском гражданском кодексе. Предисловие к кн.: Французский гражданский кодекс. СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. 1101 с.
6. Французский гражданский кодекс / Науч. ред. и предисловие к.ю.н. Д.Г. Лаврова, пер. с франц. А.А. Жуковой, Г.А. Пашковской. СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. 1101 с.
7. Гончаров І.М. Цивільно-правові зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного збагачення (порівняльно-правове дослідження за законодавством України та країн Європейського союзу): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2016. 212 с., С. 70.
8. Ушивцева Д. Возмещение по обязательству вследствие неосновательного обогащения. Российская юстиция. 2000. № 12. С. 15-16.
9. Харитонов Е. О. Гражданское право: частное право, цивилистика, физические лица, юридические лица, вещное право, обязательства, виды договоров, авторское право, представительство: учеб. пособие / Харитонов Е. О., Саниахметова Н.А. Київ: А.С.К., 2001. 832 с., С. 543.
10. Романов А. Н. Неосновательное обогащение работодателя в России. Способы обогащения. Ответственность. XXI век: монография / отв. ред. Г. В. Хныкин. 2-е изд. М.: ФЛИНТА, 2011. 186 с.
11. Гражданский кодекс Квебека = Code Civil du Québec = Civil Code of Québec / Исследовательский центр частного права; Юридический факультет университета МакГилл; Институт сравнительного правоведения; Канадское Агентство международного развития / под ред. О.М. Козырь, А.А. Маковская. Москва: Статут, 1999. 472 с.
12. Гражданский кодекс Нидерландов. Книги 2, 3, 5, 6 и 7 / Пер. М. Ферштман. Отв. редактор Ф.Й.М. Фельдбрюгге. Изд. 2-е. Лейденский университет, Юридический факультет. Институт Восточно-Европейского Права и Россияведения. Лейден, 2000. 371 с.
13. Цивільний кодекс Української РСР: Закон України від 18 липня 1963 р. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1963. № 30. Ст. 463.